AMASYA – OLUZ HÖYÜK ATEŞGEDESİ VE ERKEN ZERDÜŞT DİNİ KUTSAL ALANI

AMASYA – OLUZ HÖYÜK ATASHKADAH AND THE EARLY ZOROASTRIAN SANCTUARY

Makale Bilgisi
Başvuru: 21 Şubat 2018
Hakem Değerlendirmesi: 05 Mayıs 2018
Kabul: 10 Nisan 2018
DOI Numarası: 10.22520/tubaar.2018.22.008

Article Info
Received: February 21, 2018
Peer Review: May 05, 2018
Accepted: April 10, 2018
DOI Number: 10.22520/tubaar.2018.22.008

Şevket DÖNMEZ *

Anahtar Kelimeler: Amasya, Oluz Höyük, Zerdüşt, Erken Zerdüşt Dini, Ateşgede
Keywords: Amasya, Oluz Höyük, Zoroaster, Early Zoroastrianism, Atashkadah

ÖZET

Oluz Höyük'ün Kızılırmak Havzası Demir Çağı'na katkıları kültürel, tarihsel ve askeri boyutun yanısıra dinsel bir boyut da kazanmaya başlamıştır. 2B Mimari Tabakası (MÖ 425-300) ve 2A Mimari Tabakası'nda (MÖ 300-200) açığa çıkarılan birtakım kalıntılar ile küçük buluntular, bilinmeyenlerin bilinenlerden çok daha fazla olduğu Zerdüşt Dini ile Ateş Kültü'nün erken dönemlerinin anlaşılması noktasında çok önemli bilgiler sunmaktadır. Oluz Höyük'te 2013 dönemi çalışmaları sırasında Kutsal Ateş Çukuru'nun keşfi ile açığa çıkmaya başlayan kalıntıların, 2017 dönemi itibarı ile bir Ateşgede ve Kutsal Alan'a ait olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda Oluz Höyük'te ateşe tapan ya da saygı duyan, Tevhid inancına önem gösteren, tanrı figürlerini önemsemeyen ya da kabul etmeyen bir toplumun varlığını kanıtlanmış bulunmaktadır. MÖ 425-200 yılları arasında Ateşgede, Kutsal Alan ve bunlara ulaşımı sağlayan bir yol (Pers Yolu) inşa ederek inançlarını somutlaştırmış bu insanların Pers kökenli oldukları ve Erken Zerdüşt Dini'nin ilk toplumlarından birini oluşturdukları anlaşılmaktadır. Zerdüşt dininin tarihsel gelişimi incelendiğinde, erken dönemde (MÖ 5. yüzyıl) açık havada yanan ve korunan ateşin, Oluz Höyük'te kurumsallaşmaya başlayan yeni bir

* Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı. Beyazıt 34453-İstanbul. E-posta: donmezsevket@gmail.com
Bu yazının hazırlanmasına yardım eden Arkeolog Burçin Adısönmez, Arkeolog-Desinatör Fidane Abazoğlu, Desinatör Nurcan Koç (M.A) ve öğrencim Selmin Yüzbaşıoğlu ile Ayanis fotoğraflarını ileten meslektaşım Prof.Dr. Mehmet Işıklı'ya teşekkür ederim.

dinin temel pratiği olduğu gözlenmektedir. Erken ve Orta Akhaimenid dönemlerinde oluşum sürecini yaşamış Erken Zerdüşt Dini'ni oluşturan ritüeller ile pratiklerin Oluz Höyük'te saptanmış olması, Kuzey – Orta Anadolu (Pontika Kappadokia) ve Kappadokia'nın Avesta'nın kutsal coğrafyası içinde değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

ABSTRACT

The contributions of Oluz Höyük to the Iron Age of Halys Basin took a religious turn including its cultural, historical and military properties. The evidence and the small finds uncovered in 2B Architectural Layer (425-300 BC) and 2A Architectural Layer (300-200 BC) presents important data regarding the Early Zoroastrianism and the earlier periods of Cult of Fire, a topic where unknown data far surpasses what is known. The remains started to be uncovered by the discovery of Sacred Fire Pit is understood to belong to a Atashkadah and a Sanctuary with the work of 2017. In this context the presence of a people in Oluz Höyük who worships or reveres fire, believes in the unity in god and does not care or believe in the figurines of deities is proven. It is understood that these people who concretized their beliefs by building a Atashkadah, a Sanctuary and a sacred road (Persian Road) which leads to them between the years of 425-200 BC are Persian in origin and created one of the first communities of the Early Zoroastrianism. When the historical process of the Zoroastrianism has been taken into account, the fire burning and preserved outdoors in the earlier period (5th century BC) seems to be the central practice of the new religion which institutionalized in Oluz Höyük. In Oluz Höyük, the presence of the rituals and the practices which constituted the Early Zoroastrianism in the Early and Middle Achaemenid periods proves that North-Central Anatolia (Pontika Kappadokia) and Kappadokia should be evaluated in the sacred geography of Avesta.

GİRİŞ

Amasya il merkezinin 25 km güneybatısında, Yeşilırmak'ın (Iris) büyük kollarından Çekerek Irmağı'nın (Skylax) 2 km kuzeyinde yer alan Oluz Höyük'te[1] (bkz. Harita 1, Fig.1) 11. yılını tamamlayan sistematik arkeolojik kazılar[2] sonucunda bugüne değin 10 mimari tabaka açığa çıkarılmıştır. Erken Tunç Çağı'ndan (MÖ 3. Binyılın ortaları) Geç Hellenistik Dönem sonlarına (MÖ 47 yılı, Zela Savaşı) uzanan tabakalaşma sürecinde 2. Mimari Tabaka (MÖ 425-200) Akhaimenid (Pers) bulgularıyla Oluz Höyük, Anadolu Demir Çağı'nın geç dönemleri için çok önemli bir yerleşme durumuna gelmiştir.

Oluz Höyük'ün Kızılırmak Havzası Demir Çağı'na katkıları kültürel, tarihsel ve askeri boyutun yanısıra dinsel bir boyut da kazanmaya başlamıştır. 2B Mimari Tabakası (MÖ 425-300) ve 2A Mimari Tabakası'nda (MÖ 300-200) açığa çıkarılan birtakım kalıntılar ile küçük buluntular, bilinmeyenlerin bilinenlerden çok daha fazla olduğu Zerdüşt Dini ile Ateş Kültü'nün erken dönemlerinin anlaşılması noktasında çok önemli bilgiler sunmaktadır. Zerdüşt Dini'nin doğduğu topraklar, Zerdüşt'ün yaşadığı zaman ve dinin ortaya çıktığı dönemler bugüne değin tam olarak tanımlanamadığı için Oluz Höyük güncel bulgularının önemi ve değeri eşsizdir. Oluz Höyük arkeolojik buluntularının diğer bir önemi, Zerdüşt Dini'nin oluşma dönemine ait kaynakların Mada/Media (Güney Azerbaycan) ve Hazar Denizi'nin doğusundaki toprakların (Uvarazmi - Horasan) yanısıra, Kuzey – Orta Anadolu (Pontika Kappadokia) ve Katpatuka/Kappadokia'da da aranması gerektiğine işaret etmesidir (bkz. Harita 2).

Mada/Media (Güney Azerbaycan) ya da Uvarazmi'de (Horasan) ortaya çıktığı ve Anadolu topraklarına MÖ 6. yüzyılın başlarından itibaren Med Krallığı'nın batıya yayılımı ile girdiği düşünülen Zerdüşt Dini'nin kurucusu Zerdüşt'ün nerede ve ne zaman doğduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, MÖ 628 – 551 yılları arasında 77 yıl yaşadığı geleneksel bir görüştür. Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan Zerdüşt'ün ismi, eski Pers dilinde "Altın Develer İle / Sarı Deve Sahibi / Deve Sahibi / Deveci" gibi anlamlara geldiği düşünülmektedir. Zerdüşt'ün[3] annesi Daughdhova, babası ise Porouchaspa idi. Zerdüşt yirmili yaşlarında İran'dan ayrılmış ve on yıl boyunca gerçeği bulmak için dolaşmıştır. Gerçeği bulana kadar devam eden süreç, Ahura Mazda'nın varlığını hissetmesi ve vahyin gelmeye başlaması ile sonuçlanmıştır. Daha sonra İran'a dönüp öğretilerini anlatmaya ve yaymaya başlayan Zerdüşt, aralarındaki karmaşık ilişkiyi düşünmeden iyi ve kötüyü dinsel temelde ayıran ilk insan olmuştur[4]. Zerdüşt'ün yaymaya başladığı dinde iyiliğin sahibi ve temsilcisi Ahura Mazda[5], kötülüğün sahibi ise Anghra Mainyu (Ahriman/Ehrimen) idi. Özellikle Sasani Dönemi'nde (MS 224-641) belirmeye başlayan "İkilik" (düalizm) sisteminin erken dönemlerde var olup olmadığı noktasında ciddi şüpheler bulunmaktadır. Arkeolojik bulgular MÖ 6. yüzyılda başlayan Erken Zerdüşt Dini sürecinde İkilik'ten ziyade Tevhid'in (birleme) ön planda olduğu bir inanç sistemine işaret etmektedir. Medler'in işgale başladığı MÖ 6. yüzyıl başlarına değin Anadolu'da kesintisiz bir biçimde farklı inanç sistemleri çerçevesinde güçlü bir paganizm yaşanmıştır. Medler'le birlikte ise, merkezinde Tevhid inancı olan Erken Zerdüşt Dini'nin özellikle Kızılırmak Havzası ve doğusundaki coğrafyada etkili olmaya başladığı anlaşılmaktadır. Heykelin ve sunağın olmadığı, bunların yerini ateşin aldığı, belki ateşin bir kıble olarak kullanıldığı yeni bir dinin bulguları Oluz Höyük'te tartışmasız biçimde karşımızda durmaktadır. Dönem olarak Klasik Çağ'ın sonları ile Erken Hellenistik Dönem'e denk gelen 2. Mimari Tabaka (MÖ 425-200) sürecinde eski Yunan'ın pagan dinine ve kültürüne ait tanrı-tanrıça figürlü eserlerin bugüne değin ele geçmemiş olması, Oluz Höyük'te ateşin merkezde olduğu Erken Zerdüşt Dini yaşamında katı bir figür yasağı bulunduğunu göstermektedir.

Günümüz Zerdüşt Dini'nin kutsal kitabı olan Avesta'nın ilk olarak ne zaman kaleme alındığı ve bugün mevcut olan kutsal metinlerin ilk yazılanlara ne kadar benzediği gibi çok derin ve karmaşık sorunlar bulunmaktadır. Arkeolojik bulgular, MÖ 6. yüzyılda İran coğrafyasında beliren Erken Zerdüşt Dini'nin başlangıç dönemlerinde kutsal bir kitaba sahip olmadığına işaret etmektedir. Zerdüşt'ün MÖ 628-551 yılları arasında yaşamış olduğu düşüncesi, ilginç bir şekilde Medler'in MÖ 590'larda Anadolu'ya girişi ve Oluz Höyük'te 2B Mimari Tabakası'nda (MÖ 425-300) açığa çıkmaya başlayan Ateşgede (bkz. Plan 2, Fig.2) ve Kutsal Alan (bkz. Plan 1, Fig.2) ile tarihsel temelde uyuşmaktadır.

Erken Zerdüşt Dini'nin başlangıç dönemlerini oluşturan MÖ 6 ve 5. yüzyılın ilk yarısında, adını bile bilmediğimiz, buna karşın bugünkü isminden dolayı Avesta olarak

[1] Oluz Höyük için bkz. Dönmez 2010; Dönmez 2011; Dönmez 2012; Dönmez 2013; Dönmez 2017; Dönmez/Naza-Dönmez 2010a; Dönmez/Naza-Dönmez 2010b; Dönmez/Yurtsever-Beyazıt 2013; Dönmez/Yurtsever-Beyazıt 2014.

[2] Oluz Höyük 2017 Dönemi sistematik arkeolojik kazıları maddi olarak Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'nce (Proje No. 25792, 26133) desteklenmiştir.

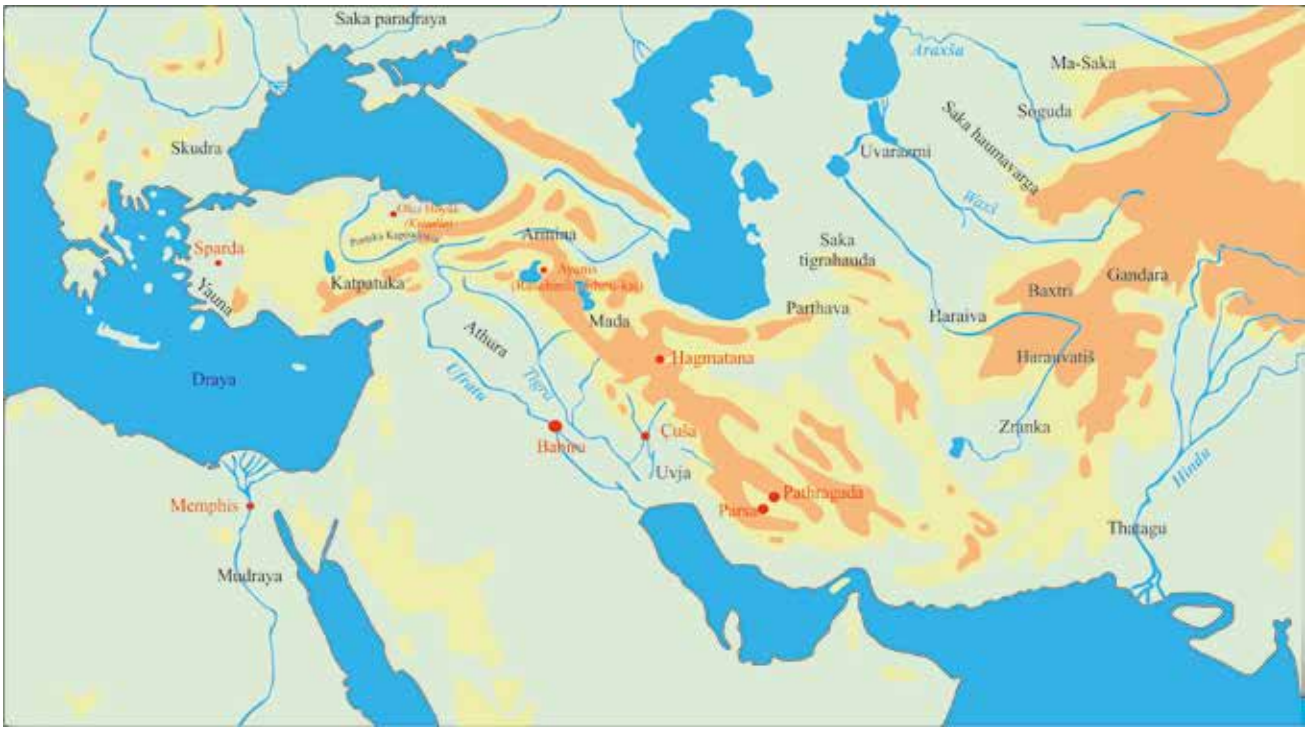
[3] Zerdüşt, Avesta'da "Zarathustra" olarak geçmektedir. "Zarat" eski İran dilinde altın anlamına gelirken ismin diğer yarısını oluşturan "hustra" ise deve anlamındadır (Sarianidi 2010: 121). Zerdüşt, Yunancada ise yıldıza tapana anlamına gelen "Zoroaster" olarak bilinmektedir.

[4] Solmaz 2004: 14.

[5] de Jong 2010: 85-89.

Harita 1: MÖ 5 ve 4. Yüzyılarda Oluz Höyük ve Yakın Çevresi / *Oluz Höyük and Immediate Vicinity in 5th and 4th Century BC*

Harita 2: Geç Demir Çağı'nda Önasya / *The Ancient Near East in Late Iron Age*

Figür 1: Oluz Höyük Genel Görünüm, Güneydoğudan / *Oluz Höyük General View, From Southeast*

Figür 2: Ateşgede ve Erken Zerdüşt Dini Kutsal Alanı, 2B Mimari Tabakası (MÖ 425-300), Oluz Höyük / *Atashkadah and Early Zoroastrian Sanctuary, 2B Architectural Layer (425-300 BC), Oluz Höyük*

isimlendirebileceğimiz Zerdüşt'ten miras kalmış kutsal sözlerin kitaplaşma sürecine dair somut bir bulgu bugüne değin saptanamamıştır. Bilinen ya da daha doğru bir söylemle tahmin edilense, Zerdüşt'ün aktardığı kutsal sözlerin Medli Moglar'ca (Maguslar, Magi) ezberlenip, halka sözsel olarak sunulmuş olduğudur. Bu süreç Moglar için bir gelecek ve misyon hazırlamış olmalıdır. Misyonları Zerdüşt Dini'nin yaşatılması olan Moglar'ın, Medler'le birlikte Anadolu'ya ilk defa MÖ 590'larda misyoner olarak girmiş ve sonrasında belki de hiç geri dönmemiş oldukları düşünülebilir.

Tek tanrı – peygamber - vahiy sisteminin Önasya'daki ilk örneği olan Erken Zerdüşt Dini'nin özellikle Erken Akhaimenid Dönemi (MÖ 550-400) Anadolu yayılımında Moglar'ın tek ruhban sınıf olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreç Moglar'ın yani Magi ruhban sınıfının kendilerini Zerdüşt Dini'nin sahipleri, temsilcileri ve mirasçıları olarak hissetmelerini sağlamıştır. Durum öyle bir hale gelmişti ki; Mog olmak için ruhban sınıfı içinde doğmak gerekiyordu, yani sonradan ve dışarıdan Mog olmak imkansızdı. Bu süreçte, Zerdüşt Dini'nin kutsal bilgileri babadan oğula geçen bir sistemde ruhban sınıfı dışına sızdırılmayan dogmalar haline gelmiş olmalıdır. Böylece MÖ 6 ve 5. yüzyıllarda Moglar, Erken Zerdüşt Dini'nin tek sözcüleri olmuş ve sözel geleneğin yaşatılmasında hayati bir rol oynamışlardır. Bu bağlamda Ateş Kültü, Haoma Kültü, Kurban Kültü ve Su Kültü gibi pratiklerle oluşmaya başladığı gözlenen Erken Zerdüşt Dini'nin Oluz Höyük'teki varlığı noktasında, MÖ 5. yüzyılda henüz kitabı olmayan sözel bir dönem yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Oluz Höyük'te tüm detaylarıyla saptanan pratik ve ritüellerin kısa bir süre içinde kitaplaşma sürecine bir hazırlık dönemi olarak değerlendirilmesi de önemli olacaktır.

Erken Zerdüşt Dini'nin sözel dönemden kitaplaşma dönemine geçmesindeki en büyük sıkıntısını yazısız bir kültürden gelen Moglar oluşturmuş olmalıdır. Med kökenli bir ruhban sınıf olan Moglar'ın mensubu oldukları toplumun yazısız geçmişi, kutsal sözleri uzun süre ezberde tutmalarına yol açmıştır. İran topraklarının köklü uluslarından biri olan Medler, Herodotos gibi tarihsel olayları, şahsiyetleri ve coğrafya ögelerini aktarmış bir gözlemci ve kaydedicinin dikkatini önemli ölçüde çekmiştir. Herodotos'un Med kralları temelindeki aktarımlarının Assur kaynaklarınca da doğrulanması[6], tarihçinin Anadolu ve yakın çevresi hakkındaki bilgilerinin güvenilirliğini teyit etmektedir. Medler'in askeri, siyasi ve dinsel tarihteki ağırlıklarına karşın, anavatanları olan Kuzeybatı İran'da bile arkeolojik anlamda tanımlanma sorunları içermeleri[7], yani arkeolojik bulgulardaki Med kimliğinin güçlü olmaması durumu, Anadolu'da bugüne değin neden Medler'le ilgili bariz maddi kültür kalıntılarına ulaşılamadığı sorusunu da yanıtlamaktadır. Bu durum biraz da Medler'in kendilerine ait yazıları ve yazılı tarihsel belgelerinin olmayışı ile açıklanabilir. Bu arkeolojik gerçeklikler ışığında Erken Zerdüşt Dini'ne ait ilk kutsal kitabın çok büyük

[6] Scurlock 1990: 160.

[7] Muscarella 1987: 109-127; Razmjou 2005: 271-314.

olasılıkla MÖ 4. yüzyılın başlarında kaleme alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Zerdüşt'e ait hafızalardaki kutsal sözlerin kıdemli Moglar tarafından yazılıp, nüshalarının çoğaltılmış olduğu düşünülebilir. Kaleme alınmaya başlanan ilk Avesta'nın özellikle III. Darius (MÖ 336-330) döneminde 120 bin adet boğa derisine altın suyuyla yazılıp, çoğaltılmış olduğu ve bunların da imparatorluğun siyasi yönetim merkezi Persepolis'te koruma altına alındığı bilinmektedir. Büyük İskender MÖ 330 yılının Ocak ayında Persepolis'i yakarak tahrip etmiş ve bu sırada kutsal metinler de yok olmuştur. İskender'in Persepolis'te yaptığı kıyım kutsal metinlerin yakılması ile sınırlı kalmamıştır. Çok büyük olasılıkla Avesta'yı hıfz etmiş olan Moglar da katledilmiştir. Zaten kaleme alınmış kutsal metinlerden ziyade Avesta'yı hafızalarında bulunduran ruhban sınıfının ortadan kaldırılması Erken Zerdüşt Dini'ne çok daha fazla zarar vermiş olmalıdır. Bu durum, Erken Zerdüşt Dini'nin orijinal kutsal metinlerinin bir daha geri gelmeyecek şekilde yok edilmiş olduğu anlamına gelmektedir. Sonraki süreçte Parth Krallığı (MS 2-3. yüzyıllar) ve özellikle Sasaniler bu felaketi telafi etmeye çalışmış olsalar da, yok olanların hiçbir zaman tümüyle yerine konulamadığı anlaşılmaktadır. Elde kalan metinlerin toparlanması ve yapılan eklemeler sonucu Zerdüşt Dini'nin Sasani Dönemi'nde Tevhid çizgisinden ayrılarak İkilik sistemine doğru evrilmiş olduğu düşünülebilir. Sonradan yazılmış olan günümüz metinlerinin Büyük İskender tarafından ortadan kaldırılan orijinal kutsal kitaptan neleri barındırdığı konusu Zerdüşt Dini için asla belirlenemeyecek ve bilinemeyecek bir sorundur.

OLUZ HÖYÜK ATEŞGEDESİ VE ERKEN ZERDÜŞT DİNİ KUTSAL ALANI

Anadolu'da Erken Tunç Çağı[8] ile Hitit[9] ve Urartu[10] krallıklarında ateş ile ilgili birtakım dinsel törenlerin yapıldığına dair buluntular olsa da, Zerdüşt Dini'nin en önemli ve köklü ritüeli ve pratiğini oluşturan Ateş Kültü[11] ile ilgili bulgular, Geç Demir Çağı'nda Katpatuka/Kappadokia ve yakın çevresini işaret etmektedir.

Urartu Kralı II. Rusa (MÖ 685-645) döneminde kurulan Ayanis Kalesi'nde (Rusaḫinili Eiduru-kai) keşfedilen Haldi Tapınağı (bkz. Plan 3), Anadolu ile Kuzeybatı İran arasında Ateş Kültü temelinde izlenmeye çalışılan dinsel bağlantılara yeni katkılar yapmaktadır. Tapınağın kuzey cephesinin dibinde bulunmuş olan umbosu aslan başlı protomlu tunç bir kalkan[12] üzerindeki yazıtta geçen ateş ile ilgili ifadeler, bugüne değin Urartu dünyasında ilk defa karşılaşılan bir durumdur; "Efendi Haldi'ye, Argišti

Figür 3: Haldi Tapınağı'nın Güney Cephesindeki Ocak, Ayanis (Ayanis Kazıları Arşivi) / *Oven at the Southern Side of the Haldi Temple, Ayanis (Ayanis Excavations Archive)*

Figür 4: Haldi Tapınağı'nın Kuzey Cephesindeki Ocak, Ayanis (Ayanis Kazıları Arşivi) / *Oven at the Northern Side of the Haldi Temple, Ayanis (Ayanis Excavations Archive)*

oğlu Rusa, bu kalkanı yaptırdı ve yaşamı için adadı; onu Rusa'nın Eiduru Karşısındaki Kenti'ne koydurdu. Haldi'nin yüceliğinin yardımıyla ben Argišti oğlu Rusa, kudretli kral, yüce kral, ülkelerin kralı, Biainili'nin Kralı, güçlü kral, Tuşpa'nın yöneticisi. Rusa der ki: Her kim bu kalkanı alırsa, kim ki onu atarsa(?), kim sulara .?., kim .?., her kim ateşlerin (ve/veya) toprakların(?) üzerine toprak atarsa, kim ki benim adımı siler ve yerine kendi adını koyarsa, Haldi onu, onun tohumunu ve tohumunun tohumunu güneşin altından yok etsin"[13]. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere yazıtta ateşin söndürülmemesi noktasında ateşe kutsallık yükleyen tanımlamalar bulunmaktadır. Bu duruma ilave olarak, tapınağın kuzey ve güney yüzlerindeki köşelerde yer alan iki ocak[14] (Fig. 3-4), MÖ 670'li yıllarda inşa edildiği düşünülen Haldi Tapınağı ile Kutsal Ateş ya da başka bir deyişle Ateş Kültü arasındaki ilişkiye filolojik bulguların yanısıra arkeolojik

[8] Kiras 2017: 44-72.
[9] Taş 2011: 7-18.
[10] Baştürk 2009: 138-142; Baştürk 2012: 310.
[11] Kellens 1983: 107-123; Darrow 1988: 417-442.
[12] Çilingiroğlu 2004: Res.7.
[13] Salvini 2001: 272.
[14] Çilingiroğlu 2004: Res.7-8.

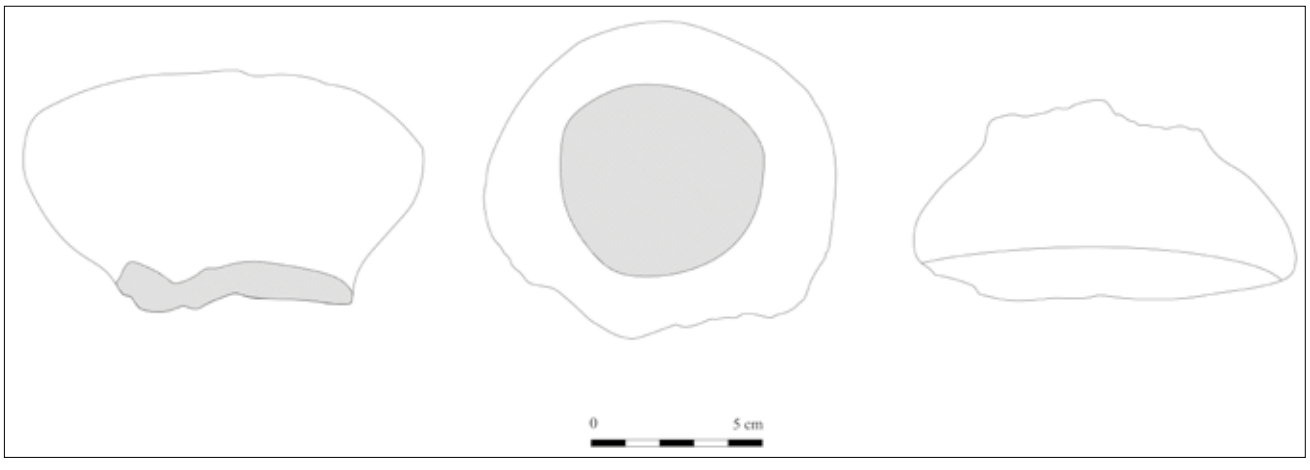
kimlik de kazandırmıştır. Özellikle ateş ile ilgili derin ifadeler taşıyan aslan başlı kalkanın kuzey ocak yakınında bulunması, filolojik ve arkeolojik açıdan dikkat çekicidir. Ayanis'in İran coğrafyasına yakın konumu, MÖ 6. yüzyıldan itibaren Batı İran'da ortaya çıkacak olan Erken Zerdüşt Dini ile olan ilişkileri Ateş Kültü temelinde incelememiz için oldukça önemlidir. MÖ 5. yüzyılda inşa edilmiş olduğu düşünülen Pasargadae'deki Zendan-i Süleyman[15] ile Nakş-i Rüstem'deki Kaabe-i Zerdüşt'ün[16] plan şeması bakımından Urartu tapınaklarına olan benzerlikleri Ayanis bulguları ile daha da anlamlı bir hale gelmektedir.

Oluz Höyük'te 2013 dönemi çalışmaları sırasında Kutsal Ateş Çukuru'nun keşfi ile açığa çıkmaya başlayan kalıntıların, 2017 dönemi itibarı ile bir Ateşgede (bkz. Plan 2, Fig.2) ve Kutsal Alan'a (bkz. Plan 1, Fig.2) ait olduğu anlaşılmıştır. Kenarları ateşten kaynaklanan yüksek ısı nedeniyle kızıllaşmış ve yer yer kararmış kaba yonu bir taş sırasıyla çevrelenmiş Kutsal Ateş Çukuru merkezli olarak devam eden ayrıntılı çalışmalar sonucunda, Kutsal Alan'ın bu aşamada sella, taş platform ve taş döşemeli mekanlardan oluştuğu gözlenmektedir (bkz. Plan 1). Ateşgede ise, kenarları bir sıra taş ile oluşturulmuş 1.60 m çapındaki Kutsal Ateş Çukuru ile bazıları düzgün işlenmiş, çoğunluğu ise kaba yonu taşlarla kullanılarak yapılmış taş döşemeli bir selladan ibarettir (bkz. Plan 2). Kutsal Ateş Çukuru'nun mimarisini oluşturan taşların içinde bulunan taş bir kandil kaidesi (Fig. 5 a-b), Oluz Höyük'te sayıları oldukça fazla olan bu eserlerin Ateş Kültü'nün önemli bir parçası olduğu gözlenmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, ateşin açıkta yandığı bu kandiller parçalansa da atılmıyor, Ateşgede'nin bir parçası olarak kullanılmaya devam ediliyordu. Kuzeyi ve batısı taş duvarlarla sınırlandırılmış olan Ateşgede'nin kuzeybatı köşesinde yer alan Kutsal Ateş Çukuru ile birlikte tasarlanarak inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ateşgede'nin doğusunda zemini taş döşemeli büyük bir mekan yer almaktadır (bkz. Plan 1, Fig. 2). Ateşgede'nin zeminini oluşturan taş döşemede, Kutsal Ateş Çukuru'nun hemen güneydoğusunda yer alan 0.70 x 0.20 m boyutlarında, kuzey-güney doğrultusundaki dikdörtgen biçimli iri bir taşın özenle işlenerek ve bilinçli olarak olduğu noktaya yerleştirildiği anlaşıldı (bkz. Plan 2, Fig. 2). Söz konusu taşın çok büyük olasılıkla çukurda yanmakta olan ebedi ve kutsal ateşi yönetmek amacıyla rahibin yani Mog'un (Magus) durduğu ve duaları okuduğu yer olması kuvvetle muhtemeldir.

Figür 5a: Kandil Kaidesi, Taş, 2B Mimari Tabakası (MÖ 425-300), Oluz Höyük / *Oil Lamp Base, Stone, 2B Architectural Layer (425-300 BC), Oluz Höyük*

1.60 m çapındaki Kutsal Ateş Çukuru'nun boyutu göz önüne alındığında Ateşgede'nin kapalı bir mekan olmadığı ve çatısının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Strabon (MÖ 64 – MS 21), Kappadokia'da Pyraetheia'ların (ateşgedeler) içinde çevresi kapalı ve üstü açık sellalarda ebedi ateşlerin yandığından bahsetmektedir; "……Kappadokia'da (ki burada adına Pyraetheia adı verilen Magi sekti oldukça

Figür 5b: Kandil Kaidesi, Taş, 2B Mimari Tabakası (MÖ 425-300), Oluz Höyük / *Oil Lamp Base, Stone, 2B Architectural Layer (425-300 BC), Oluz Höyük*

[15] Schmidt 1953: Fig.6B.
[16] Stronach 1967: Pl.XXIV.

geniştir ve ayrıca bu ülkede çok sayıda Pers tanrılarına adanmış tapınak yer alır), kurbanlar kılıç ile verilmez. Bunun yerine bir eşit odun ile döverek kurbanlar sunulur. Burada aynı zamanda Pyraetheia adı verilen açık hava tapınakları yer alır. Bu mekânların merkezinde üzerinde çok miktarda kül bulunan ve Magi'nin kutsal ateşi sürekli olarak yanar durumda tuttuğu bir sunak yer alır. Buraya her gün giren magi bir saat boyunca ilahiler okur. Asalarını ateşin önünde tutar ve başlarına, yanaklarına kadar uzayıp dudaklarını örten keçe başlıklar takarlar. Aynı gelenekler Anaitis ve Omanus tapınaklarında da görülür. Bu tapınakların da kutsal bölümleri bulunur. İnananları kutsal geçit törenlerinde Omanus'un ahşap heykelini taşırlar. Şimdi bunları bizzat gördüğüme göre; diğer başka şeylerle birlikte, takip eden olaylarla birlikte bu tarihçede kaydedilmiştir"; (Geographika, XV, 3, 15). Bu önemli bilgi Oluz Höyük bulgularıyla birlikte, ateşegedelerin Roma Dönemi'ndeki varlıkları kadar, Roma öncesindeki mevcudiyetlerine de ışık tutmaktadır. Oluz Höyük Ateşgedesi, Kappadokia'da Strabon öncesi dönemlerde, özellikle Akhaimenid egemenliğinin yaşanmakta olduğu MÖ 5 ve 4. yüzyıllarda ebedi ateşlerin yandığı tapınak ve kutsal alanların olduğuna işaret eden ilk arkeolojik bulgudur. Strabon, değişimler yaşamış olsa da Roma Dönemi'ne kadar devam eden bu geleneğin tanığı ve aktarıcısı olmuştur.

Figür 6: Kutsal Ateş Çukuru Kazı Çalışmaları, 2B Mimari Tabakası (MÖ 425-300), Oluz Höyük / *Excavation Work on the Sacred Fire Pit, 2B Architectural Layer (425-300 BC), Oluz Höyük*

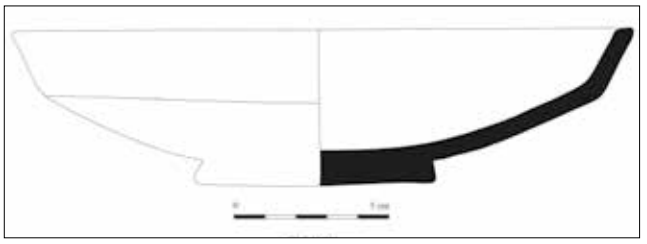

Figür 7: Kutsal Ateş Çukuru Kazı Çalışmaları Sırasında Bulunan Tunç Levha, 2B Mimari Tabakası (MÖ 425-300), Oluz Höyük / *Bronze Plate Found in the Excavation of the Sacred Fire Pit, 2B Architectural Layer (425-300 BC), Oluz Höyük*

Pers Yolu'nun güney ve güneydoğusunda yer alan Ateşgede ve Kutsal Alan'ın konumu (Fig. 2) oldukça dikkat çekicidir. Ateşgede ve Pers Yolu'nun birbirlerine olan yakınlığı, yolun yerleşmeye giriş işlevinin yanında yerleşme içinden Ateşgede'ye ulaşımda da kutsal bir işlev ve anlam taşıdığını göstermektedir. Ateşgede'nin üstünün açık olması gerektiği hakkındaki düşüncemiz Strabon'un verdiği önemli bilgilerin yanısıra, ateş alevinin açık havada meydana getirilmesi zorunluluğu ile de örtüşmektedir. Başka bir deyişle ateşle ilgili ayinlerin, ateşin dışarıda yanma zorunluluğu nedeniyle açık havada icra edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ateşe gösterilen saygı adına gerçekleştirilen dinsel törenlere ait eski izlerin Önasya coğrafyasında ne denli nadir olduğu düşünüldüğünde, Ateş Kültü ile ilgili eşsiz bir bulgu olan Oluz Höyük Ateşegedesi ile Kutsal Alanı'nın önemi bir kez daha artmaktadır. Bununla birlikte, MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Ateşgede, özelde Oluz Höyük genelde ise Kuzey – Orta Anadolu ile Kızılırmak Havzası yani Kappadokia Geç Demir Çağı toplumlarının güçlü ateşperest kimlikleri ile gerçekleştirdikleri Ateş Kültü faaliyetlerine ve Erken Zerdüşt Dini'nin uygulamalarına işaret etmesi bakımından ayrıca önemlidir. Moglar'ın yönettiği ateş törenleri zamanla ateşgedeler içindeki sunaklarda da yapılmaya başlanmış olmalıdır. Başlangıçta dar ve elit bir kesime hitap eden Erken Zerdüşt Dini'nin,

Figür 8a: Tabak, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Plate, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

Figür 8b: Tabak, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Plate, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

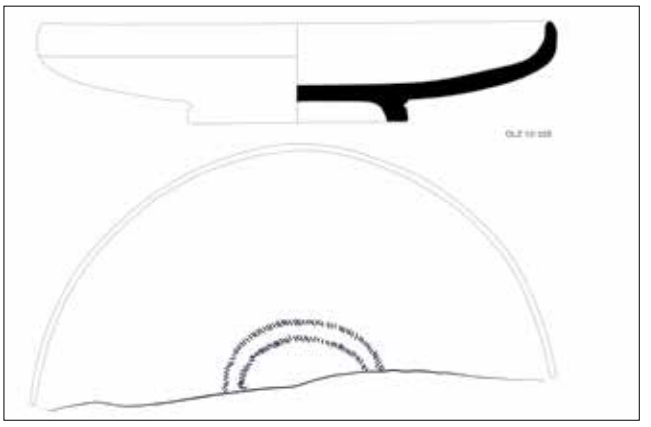
ateş ayinleri ile birlikte yayılım alanı bulduğu ve ibadetler ile ayinlerin halka açık bir hale gelmiş olduğu düşünülebilir.

2013 döneminde başlayan Oluz Höyük Ateşgede ve Kutsal Alan kazıları sırasında, söz konusu kalıntıların üstünün tamamen taş ve toprakla kaplanmış olduğu gözlenmiştir. Bu durum Ateşgede ve Kutsal Alan'a ait mimari ögelerin bilinçli olarak yıkılıp, tahrip edilmiş ve sonrasında tekrar kullanılmaması için taşlarla örtülmüş olduğu anlamına gelmektedir. Ateşgede içinde bulunan Kutsal Ateş Çukuru'nun keşfi sırasında da benzer bir durum gözlemlemiştik. Çukurun içinde yer alan küllerin üzerinde kerpiç blokları (Fig.6), çanak-çömlek parçaları, tunç bir levha (Fig.7) ile iki adet pişmiş toprak tabak saptanmıştı (Fig.8 a-b, Fig.9 a-b). Söz konusu buluntular hiç kuşku yok ki, Kutsal Ateş Çukuru'nun bothros işlevi verilerek bir daha kullanılmaması için kapatılmış olduğuna işaret etmektedir. Ateşgede ve Kutsal Alan'ın 2A Mimari Tabakası sakinleri tarafından MÖ 3. yüzyılın sonlarına doğru tahrip edilmiş ve ortadan kaldırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihlememizle ilgili en önemli arkeolojik kanıtlar Kutsal Ateş Çukuru'nun üst seviyelerinde bulunmuş olan tabaklardır (Fig.8 a-b, Fig.9 a-b). Ateşgede ve Kutsal Alan ile aynı kaderi Pers Yolu'nun da yaşamış olduğu gözlenmektedir. Yolun güney kesiminin doğu kanadındaki taşlar sökülerek batı kanadı üzerinde köşeli bir yapı inşa edilmiş ve Pers Yolu'nun işlevine son verilmiştir (Fig.10). MÖ 3. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiş olduğunu düşündüğümüz dinsel temelli bu dönüşüm ve reddiyenin 2A Mimari Tabakası sakinleri tarafından politik gelişmelere koşut olarak yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Büyük İskender'in MÖ 334'de başlayan Asya Seferi'nin Anadolu için en önemli sonucu yaklaşık 220 yıllık Akhaimenid egemenliğinin sona ermiş olmasıdır. Akhaimenid kralı III. Darius'un MÖ 330'da ölmesiyle tüm Pers coğrafyasında olduğu gibi Anadolu'da da siyasi iklim yavaş da olsa değişmeye başlamıştır. Buna koşut olarak dinsel dönüşümler de el değiştiren coğrafyalarda sıkça görülen bir durumdur. Bu bağlamda 250 yıla yaklaşan bir süreçte Oluz Höyük'te yaşamış olan Pers zümresinin sahip olduğu kültür ve dinsel değerlerin yeni politik etkilerle dönüşüme zorlanmış olduğu düşünülebilir. Bu dönüşümün yalnızca bazı değerleri terk etmekle ya da inkarla değil, onu bir daha geri gelmemecesine yok etme düşüncesi taşıdığı arkeolojik olarak Pers Yolu (Fig.10), Ateşgede (bkz. Plan 2, Fig.2) ve Kutsal Alan'da (bkz. Plan 1, Fig.2) saptanmıştır. MÖ 3. yüzyıl sonlarında ortadan kaldırılmış olan Oluz Höyük kutsal mekanlarının temel seviyesinde de olsa günümüze ulaşması ise gerçekten büyük bir şanstır. Tümüyle taş ve toprakla kaplanmış Ateşgede ve Kutsal Alan'ın bulunduğu yere büyük ve kütlesel bir yapı inşa edilmemiş olması, söz konusu kutsal mekanların belli ölçüde de olsa günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Aslında benzer bir dönüşüm ve yıkımın 2B Mimari Tabakası sakinleri tarafından da gerçekleştirilmiş olması arkeolojik bir ironi olarak karşımıza çıkmaktadır. MÖ 450 yıllarında Oluz Höyük'e gelen Pers zümresi yerleşme tasarımlarını ve kutsal yapılarını hayata geçirmek için 3. Mimari Tabaka'nın yapılarını ortadan kaldırmıştır. Bu yapılar içinde yer alan Kubaba Tapınağı da kısmen yıkılmıştır. Yüksek duvarları aşağı indirilerek taşlar sellaya doldurulmuştur. Tapınakta bulunmuş olan üst kısmı noksan taş Kubaba heykelciği, yapıya ve Kubaba kültüne ait ne varsa imha edilmiş olduğuna işaret etmektedir.

Oluz Höyük Ateşgedesi ve Kutsal Alanı henüz tümüyle açığa çıkarılmış değildir. Özellikle A Açması'nın güney bölgelerindeki alanlarda yapılacak genişleme ve derinleşmeler ile Kutsal Alan'ın diğer birimlerine ulaşılmaya çalışılacaktır. Ateşgede ve Kutsal Alan'ın 250 yıla yakın bir süreçte 2B ve 2A mimari tabakaları dönemlerinde ayakta kalmış olmasına karşın, yangın ve depremler nedeniyle zaman zaman ciddi biçimde zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Kutsal Alan'ın içinde 2015 dönemi çalışmaları sırasında açığa çıkarılan bir bothrosta (b.3030) bulunan parçalanmış durumdaki beş adet stroter (Fig.11 a-b, 12 a-b, 13 a-b, 14 a-b, 15 a-b), söz konusu yangın ve depremleri kanıtlayan arkeolojik bulgulardır. Söz konusu stroterler ayrıca, Kutsal Alan'ın henüz kazılmamış alanlarında kapalı mekanlar ya da ahşap dikmelerle taşınan girişler bulunduğuna işaret etmektedir. MÖ 4. yüzyıl özellikleri gösteren stroterlerin 50 cm'ye ulaşan uzunlukları, Oluz Höyük'te bunları taşıyabilecek kadar güçlü çatı sistemleri olan bina ya da yapılar olduğunu göstermektedir. Söz konusu bothrosta stroterler dışında Ateşgede ve Kutsal Alan'a ait ahşap kapılarla ilgili olduğunu düşündüğümüz çok sayıda demir zincir, halka ve aksamın yanısıra bulunan iki adet uzun ve ince tunç alet (Fig.16 a-b, 17 a-b) oldukça önemlidir. Biri noksan olmasına karşın uzunlukları 30 cm'yi aşan uzun aletlerin Moglar'ın Ateşgede'deki ayinlerinde dua okuyarak ateşi yönetmeleri sırasında kullanmış oldukları düşünülebilir. Metal olmaları nedeniyle ateş içinde kısa sürede elle tutulamayacak kadar ısınacakları düşünüldüğünde, bu aletlerin ahşap saplar monte edilerek kullanılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Ayin sırasında Ateşgede'de dua okuyan ve yanmakta olan ebedi ateşi yöneten Mog'un durduğu özel taş ile birlikte düşünüldüğünde söz konusu uzun tunç aletlerin Erken Zerdüşt Dini ateş uygulamalarının değişmez bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.

Figür 9a: Tabak, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Plate, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

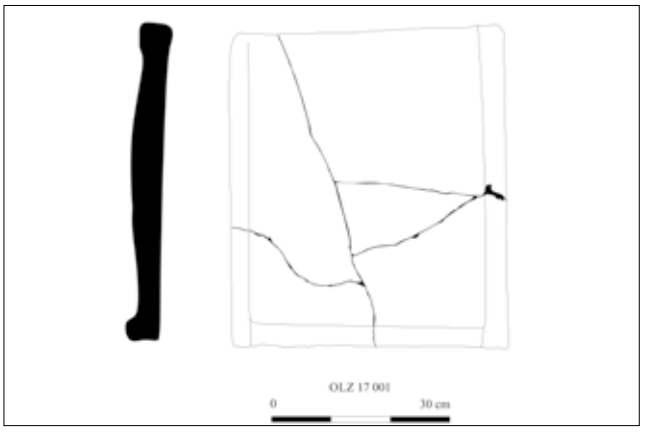
Figür 9b: Tabak, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Plate, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

Figür 10: Pers Yolu Kazı Çalışmaları, 2B Mimari Tabakası (MÖ 425-300), Oluz Höyük / *Excavation Work on the Persian Road, 2B Architectural Layer (425-300 BC), Oluz Höyük*

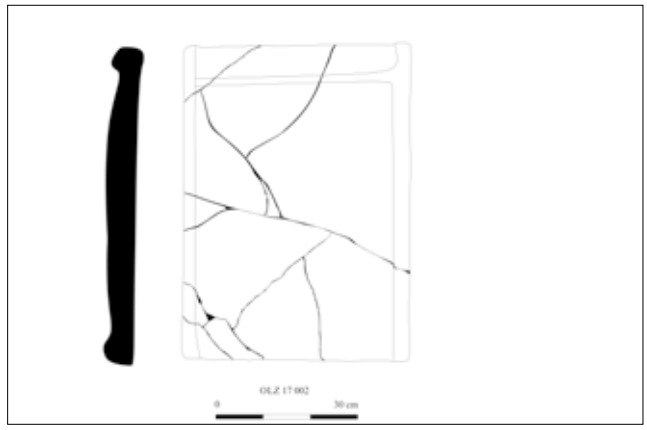
Figür 11a: Stroter, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Stroter, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

Figür 11b: Stroter, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Stroter, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

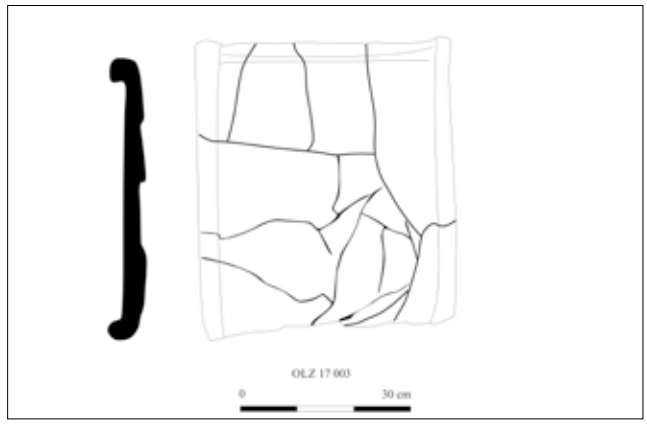
Figür 12a: Stroter, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Stroter, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

Figür 12b: Stroter, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Stroter, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

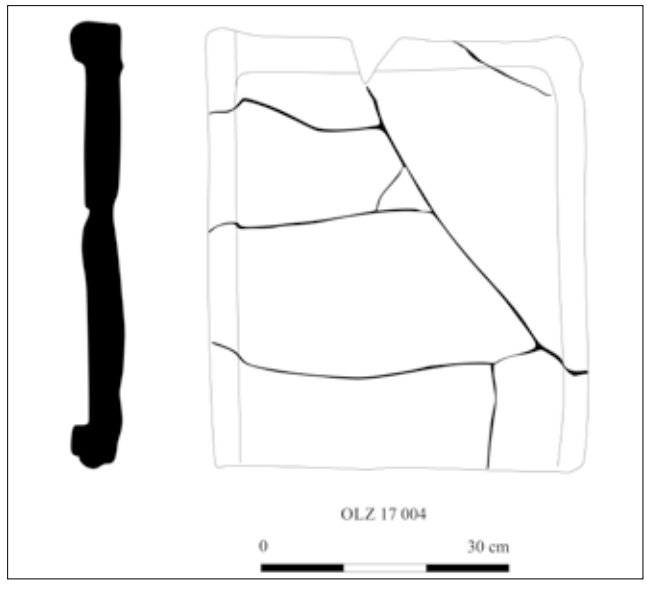
Figür 13a: Stroter, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Stroter, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

Figür 13b: Stroter, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Stroter, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

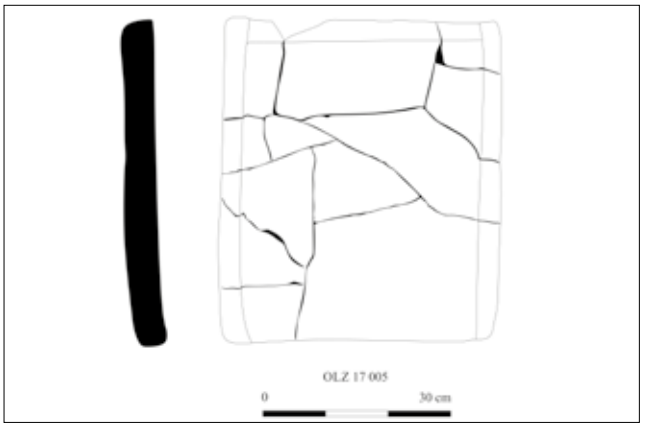
Figür 14a: Stroter, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Stroter, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

Figür 14b: Stroter, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Stroter, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

Figür 15a: Stroter, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Stroter, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

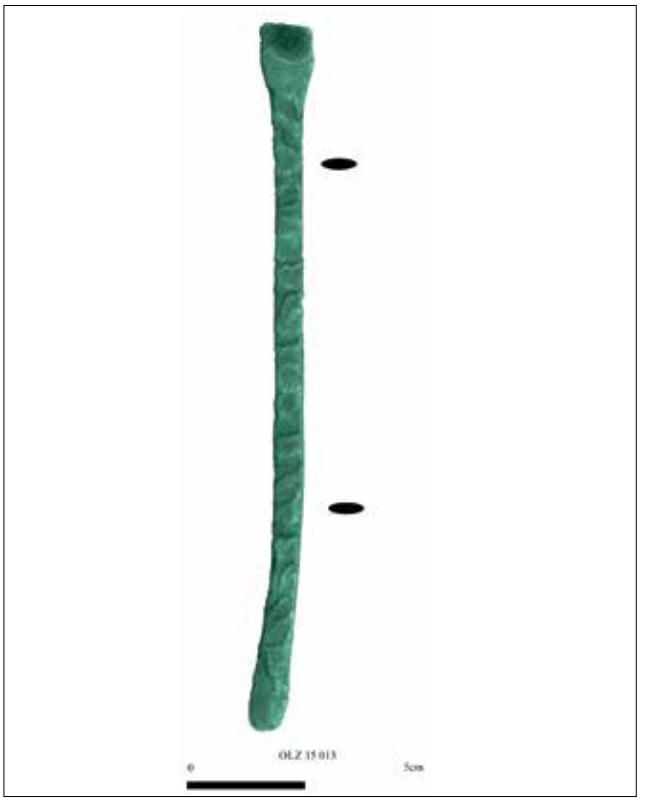
Figür 15b: Stroter, Pt, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Stroter, Baked Clay, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

Figür 16 a-b: Alet, Tunç, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Tool, Bronze, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

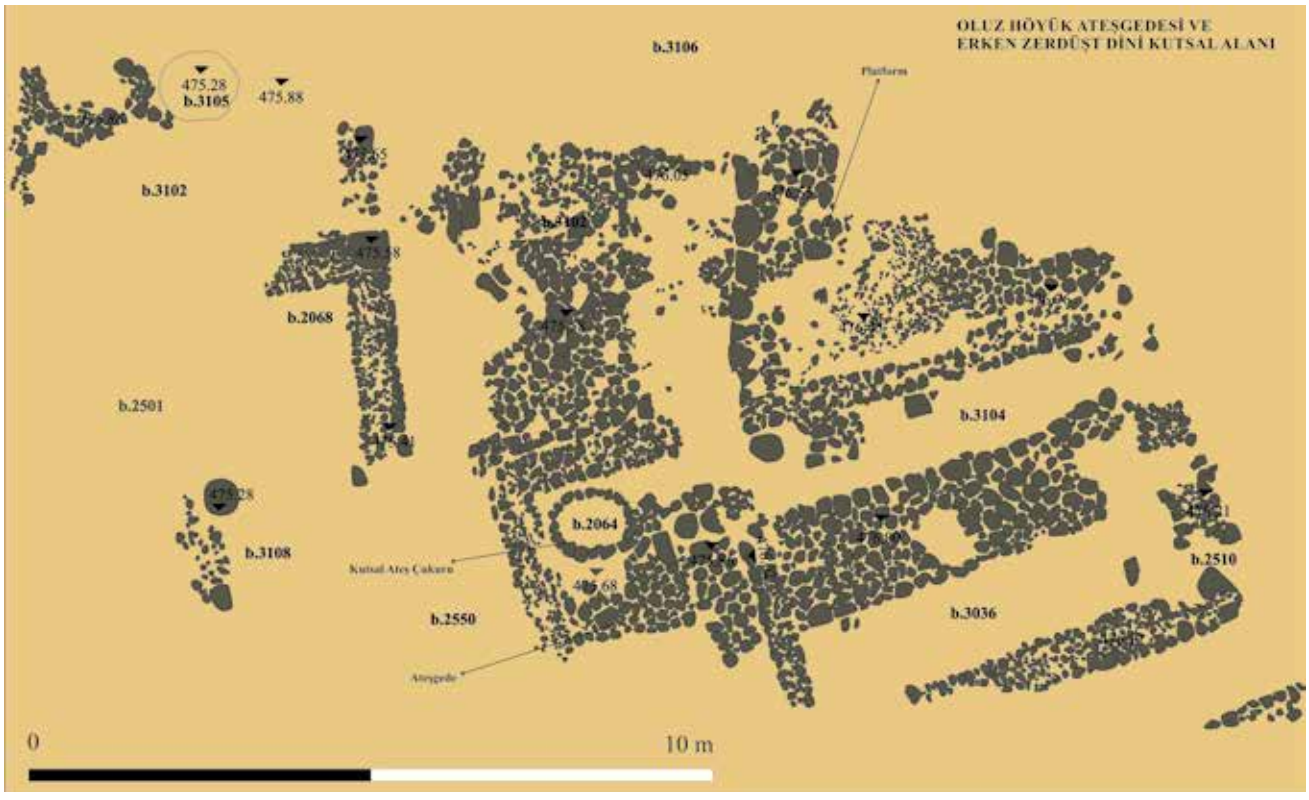
Figür 17 a-b: Alet, Tunç, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Tool, Bronze, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

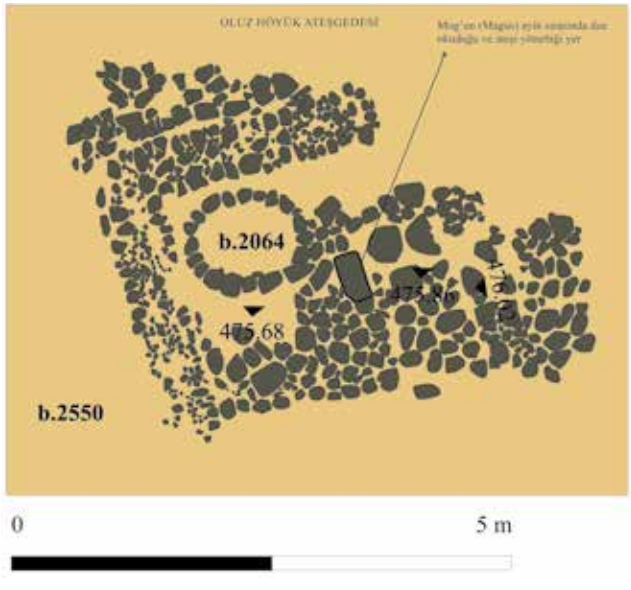
Figür 16 a-b: Alet, Tunç, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Tool, Bronze, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

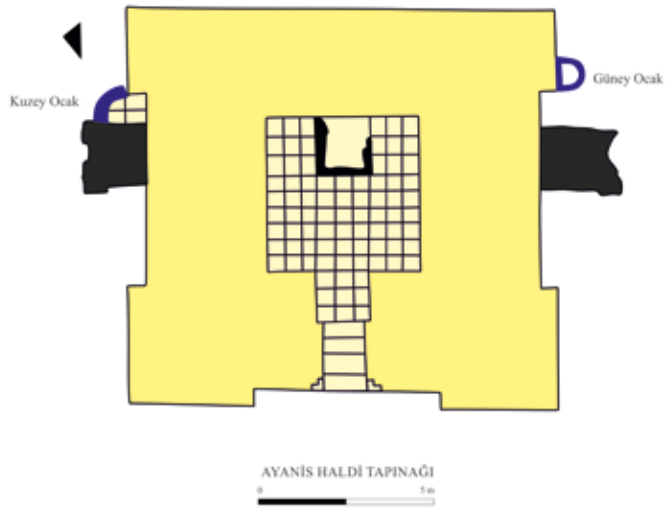
Figür 16 a-b: Alet, Tunç, 2A Mimari Tabakası (MÖ 300-200), Oluz Höyük / *Tool, Bronze, 2A Architectural Layer (300-200 BC), Oluz Höyük*

Plan 1: Ateşgede ve Erken Zerdüşt Dini Kutsal Alanı, 2B Mimari Tabakası (MÖ 425-300), Oluz Höyük / *Atashkadeh and the Early Zoroastrian Sanctuary, 2B Architectural Layer (425-300 BC), Oluz Höyük*

Plan 2: Ateşgede, 2B Mimari Tabakası (MÖ 425-300), Oluz Höyük / *Atashkadeh, B Architectural Layer (425-300 BC), Oluz Höyük*

Plan 3: Haldi Tapınağı, Ayanis / *Haldi Temple, Ayanis*

SONUÇ

2009 döneminde Pers Yolu'nun keşfi ile başlayan ve 2013 yılında Kutsal Ateş Çukuru'nun bulunmasıyla hızlanan arkeolojik çalışmalar, Oluz Höyük'te ateşe tapan ya da saygı duyan, Tevhid inancına önem gösteren, tanrı figürlerini önemsemeyen ya da kabul etmeyen bir toplumun varlığını kanıtlamış bulunmaktadır. MÖ 425-200 yılları arasında Ateşgede, Kutsal Alan ve bunlara ulaşımı sağlayan bir yol (Pers Yolu) inşa ederek inançlarını somutlaştırmış bu insanların Pers kökenli oldukları ve Erken Zerdüşt Dini'nin ilk toplumlarından birini oluşturdukları anlaşılmaktadır. Zerdüşt Dini'nin tarihsel gelişimi incelendiğinde, erken dönemde (MÖ 5. yüzyıl) açık havada yanan ve korunan ateşin, Oluz Höyük'te kurumsallaşmaya başlayan yeni bir dinin temel pratiği olduğu gözlenmektedir. Erken ve Orta Akhaimenid dönemlerinde oluşum sürecini yaşamış Erken Zerdüşt Dini'ni oluşturan ritüeller ile pratiklerin Oluz Höyük'te saptanmış olması, Kuzey – Orta Anadolu (Pontika Kappadokia) ve Kappadokia'nın Avesta'nın kutsal coğrafyası içinde değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

BAŞTÜRK, M.B. 2009

"Ayanis Tapınağı'ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine", Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu in the Shores of the Upper Sea (H. Sağlamtimur/E. Abay/Z. Derin/A.Ü. Erdem/A. Batmaz/F. Dedeoğlu/M. Erdalkıran/M.B. Baştürk/E. Konakçı). İstanbul: 133-149.

BAŞTÜRK, M.B. 2012

Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemlerinin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir.

ÇİLİNGİROĞLU, A. 2004

"Silah, Tohum ve Ateş", 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan. Anadolu'da Doğdu/Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag (Eds. H. İşkan/G. Işın). İstanbul: 257-267.

DARROW, W.R. 1988

"Keeping the Waters Dry: The Semiotics of Fire and Water in the Zoroastrian 'Yasna' ", Journal of the American Academy of Religion 56/3: 417-442.

de JONG, A. 2010

"The Contribution of the Magi", Birth of the Persian Empire (Ed. J. Curtis/St J. Simpson). New York: 85-99.

DÖNMEZ, Ş. 2010

"Oluz Höyük 2007 ve 2008 Dönemi Çalışmaları. Değerlendirmeler ve Sonuçlar", Amasya-Oluz Höyük. Kašku Ülkesi'nin Önemli Kenti. 2007 ve 2008 Dönemi Çalışmaları Genel Değerlendirmeler ve Ön Sonuçlar/The Principal Site of Kašku Land. The Preliminary Reports of 2007 and 2008 Seasons General Evaluations and Results (Ed. Ş. Dönmez). Ankara: 59-69.

DÖNMEZ, Ş. 2011

"Oluz Höyük Kazısı Dördüncü Dönem (2010) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar", Colloquium Anatolicum X: 103-128.

DÖNMEZ, Ş. 2012

"Oluz Höyük Kazısı Beşinci Dönem (2011) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar", Colloquium Anatolicum XI: 151-178.

DÖNMEZ, Ş. 2013

"Oluz Höyük: Kuzey-Orta Anadolu'nun Kralî Pers Merkezi", Güneş Karadeniz'den Doğar. Sümer Atasoy Armağanı/Lux ex Ponto Euxino. Studies Presented in Honour of Sumer Atasoy (Ed. Ş. Dönmez). Ankara: 103-140.

Dönmez 2017: Ş. Dönmez. Amasya-Oluz Höyük. Kuzey-Orta Anadolu'da Bir Akhaimenid (Pers) Yerleşmesi. 2009-2013 Çalışmaları Genel Değerlendirmeler ve Önsonuçlar. Amasya.

DÖNMEZ, Ş/NAZA-DÖNMEZ, E.E. 2010a

"Oluz Höyük 2007 Dönemi Çalışmaları", Amasya-Oluz Höyük. Kašku Ülkesi'nin Önemli Kenti. 2007 ve 2008 Dönemi Çalışmaları Genel Değerlendirmeler ve Ön Sonuçlar/The Principal Site of Kašku Land. The Preliminary Reports of 2007 and 2008 Seasons General Evaluations and Results (Ed. Ş. Dönmez). Ankara: 21-31.

DÖNMEZ, Ş/NAZA-DÖNMEZ, E.E. 2010b

"Oluz Höyük 2008 Dönemi Çalışmaları", Amasya-Oluz Höyük. Kašku Ülkesi'nin Önemli Kenti. 2007 ve 2008 Dönemi Çalışmaları Genel Değerlendirmeler ve Ön Sonuçlar/The Principal Site of Kašku Land. The Preliminary Reports of 2007 and 2008 Seasons General Evaluations and Results (Ed. Ş. Dönmez). Ankara: 33-57.

DÖNMEZ, Ş/YURTSEVER-BEYAZIt, A. 2013

"Oluz Höyük Kazısı Altıncı Dönem (2012) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar", Colloquium Anatolicum XII: 165-192.

DÖNMEZ, Ş/YURTSEVER-BEYAZIT, A. 2014

"Oluz Höyük Kazısı Yedinci Dönem (2013) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar", Colloquium Anatolicum XIII: 103-130.

KELLENS, J. 1983

"Der Religion der Achameniden", Altorientalische Forschung 10: 107-123.

KİRAS, E. 2017

Demir Çağ Anadolusu'nda Ateş Kültü: Antik kaynaklar ve Arkeolojik Bulgular (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul.

MUSCARELLA 1987:

O.W. Muscarella. "Median Art and Medizing Scholarship", Journal of Near Eastern Studies 46/2: 109-127.

RAZMJOU, S. 2005

"Religion and Burial Customs", Forgotten Empire. The World of Ancient Persia (Ed. J. Curtis/N. Tallis). London: 150-157.

SALVINI, M. 2001

"Royal Inscritions on Bronze Artifacts", Ayanis I. Ten Years' in Rusahinili Eiduru-kai in 1989-1998 (Eds. A. Çilingiroğlu/M. Salvini). Roma: 271-278.

SARIANIDI, V. 2010

"Near the Sources of the Ancient World Religion –Zoroastrianism", Long before Zaratushtra. Archaeological Evidences of Protozoroastrianism in Bactria and Margiana. Moscow: 120-161.

SCHMIDT, E.F. 1953

Persepolis I. Structures, Reliefs, Inscriptions. Chicago.

SCURLOCK 1990:

J.A. Scurlock. " 'Herodotos' Median Chronology Again", Iranica Antiqua XXV (1990). 149-163.

SOLMAZ, Y.S. 2004

Ateşe Tapmayanlar. "Zerdüştiler". İstanbul.

STRONACH, D. 1967

"Urartian and Achaemenian Tower Temples", Journal of Near Eastern Studies 26: 278-288.

TAŞ, İ. 2011

"Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Ocak Kültü ve Ocağın Kutsallığı Üzerine Bazı Gözlemler", Kubaba 18. Arkeoloji, Sanat Tarihi, Tarih Dergisi: 7-18.